

“AQUÍ ES REDACTEN I S’ESCULPEIXEN INSCRIPCIONS”. APROXIMACIÓ AL *CORPUS* EPIGRÀFIC DE LA CIUTAT DE GIRONA¹

BRÍGIDA NONÓ RIUS

Institut de Patrimoni

Universitat de Girona

INTRODUCCIÓ

El text que es presenta a continuació: “Aquí s’esculpeixen inscripcions”. Aproximació al *Corpus* epigràfic de la ciutat de Girona, forma part d’un projecte d’investigació i anàlisi molt més ampli del que aquí es pot mostrar. Aquest té com a objectiu principal l’estudi dels signes i símbols escrits de la ciutat de Girona. És a dir, l’estudi de l’ús públic que es fa de l’escriptura, entenent l’escriptura com una eina que fa perdurable un determinat missatge i que pretén arribar a un gran nombre de persones.

En aquest sentit, la cultura escrita aporta coneixement a la història de qualsevol indret. Aquesta forma d’expressió es manifesta en qualsevol ciutat o lloc on hi hagi algú amb la necessitat d’expressar quelcom –relació entre qui pensa el text i la persona que el llegeix com a forma de comunicació–: rebuig, poder... Una prova d’això en són les inscripcions en pedra, emprades per cons-

¹ Aquesta comunicació forma part del meu treball de recerca que porta el mateix títol: NONÓ, B. (2000). “Aquí es redacten i s’esculpeixen inscripcions”. Aproximació al *Corpus* epigràfic de la ciutat de Girona (Inèdit). És un treball on es plantegen, entre d’altres qüestions, les línies d’investigació actuals de l’epigrafia, de la cultura escrita, etc. i, es dona a conèixer un nombre considerable de textos epigràfics d’aquest *Corpus* de la ciutat de Girona. En concret, es tracta de les inscripcions del Claustre de la Catedral de Santa Maria de Girona.

tatar algun succés notable o celebrar les bondats del poder i les elits; els emblemes i escuts d'armes, per assenyalar gràficament la desigualtat social; els libels, per mostrar el rebuig d'algú o alguna cosa; pamflets, etc.

Totes elles són formes d'expressió d'una societat que evoluciona amb el temps. Són una documentació útil amb la qual podem apreciar aquesta evolució des d'època medieval fins als temps actuals.

El text, en general, tendeix a mostrar-se de diverses formes, totes elles, orientades a ser llegides de manera pública, col·lectiva i/o comunitàriament, és a dir, es tracta d'escriptures exposades². La cultura escrita ha progressat i evolucionat a conseqüència de les noves condicions que ofereix la ciutat moderna, entesa com un lloc privilegiat d'expressió i comunicació.

En aquest sentit, i com diu Antonio Castillo Gómez³, la paraula es pot entendre "como plataforma expresiva o particular soporte de protesta para quienes han necesitado alzar su voz contra los atropellos de las clases dirigentes, han querido burlarse de algún convecino o simple y llanamente han pretendido hacer gala de una forma de libertad tan sencilla y transgresora como a veces puede ser la de escribir".

L'escriptura és la forma de comunicació per excel·lència i que ha arribat a controlar l'home pel seu propi interès. Des del principi de la nostra història l'home ha expressat el que li ha succeït, el que ha sentit, a través de l'escriptura. Una forma universal d'entendre's, una forma excepcional d'expressar-nos, una arma poderosa i molt anhelada. Al llarg dels temps l'home se n'ha servit per a fins o amb finalitats diverses. Amb l'escriptura s'ha format com a individu i dins la col·lectivitat.

L'escriptura permet saber qui escriu, com és, com pensa, etc. I tot això va dirigit a qui vol escoltar-lo. És una forma especial de connectar amb algú o amb un grup de persones. L'escriptura arriba a tothom que es para i escolta el que llegeix en veu alta per a ell i per als que l'envolten, per a aquells que no disposen de la capacitat de saber llegir el significat d'aquests símbols. El missatge arriba després de tots aquests segles a qui després de tant temps es passa de nou per la ciutat.

² PETRUCCI, A. (1999). *Poder, espacios urbanos, escrituras expuestas: propuestas y ejemplos*, "Alfabetismo, escritura, sociedad, Gedisa, Barcelona, pàgs. 57-69.

³ CASTILLO, GÓMEZ, A. (1999). "Amanecieron en todas partes públicas..." *Un viaje al país de las denuncias*, "Escribir y leer en el siglo de Cervantes", Gedisa, Barcelona, pàgs. 143-191.

L'ESCRITURA: UNA EINA SOCIAL, UN MITJÀ DE COMUNICACIÓ

L'escriptura exposada és un símbol present a la ciutat de Girona, tant a la ciutat antiga com a l'actual. El fet de trobar restes escripturàries no és un fenomen exclusiu dels nuclis urbans, però en aquest cas, el que es pretén és fer una aproximació al *Corpus* epigràfic de la ciutat de Girona. En aquest moment no és possible fer un càlcul precís de totes les inscripcions que s'hi poden localitzar, però val a dir que és d'un nombre més que considerable i que amb el temps va creixent. Això es deu a l'obertura de nous espais, a la restauració d'altres i, sobretot, pel fet que l'escriptura ha estat i continua sent un excel·lent mitjà de comunicació.

La podem trobar en llocs dispersos, de formes diferents: a la façana d'edificis privats, assenyalant qui ha estat l'arquitecte de la present obra, l'any de la seva construcció, el motiu de la família que hi viu; a la façana d'edificis públics, assenyalant l'ús d'aquest espai arquitectònic; a la façana d'edificis religiosos, convidant els feligresos a entrar a la casa del Senyor; en monuments diversos, recordant algun esdeveniment, de rellevant interès, que ha marcat la població que habita aquest indret, esmentant grandeses o qualitats d'algun personatge il·lustre de la ciutat, o si més no, d'un visitant d'aquesta; als cementiris... Depenent de l'època històrica, el missatge del text escrit serà més o menys intens, amb una intencionalitat o altra, etc. De fet, les formes escripturàries se'ns poden presentar de formes diverses i, per tant, la seva localització, a vegades, és més aviat fortuïta.

L'objectiu últim del text que trobem pot ser el mateix per qualsevol tipus d'escriptura, en tot cas, aquest es concreta amb el desig que algú té per transmetre un missatge escrit, per comunicar-se amb algú altre. En aquest sentit el que cal és que tant el transmissor com el receptor coneguin el llenguatge escrit. D'aquesta manera podríem dir que tenen una funció social que comprèn tota una societat al llarg de tots els temps. La tipologia documental d'aquests missatges variarà, en funció dels interessos de l'autor i del format del text escrit. En aquest marc, un altre concepte, al marge de la comunicació, que hi entra en joc, és el fenomen de l'alfabetització. Fenomen que s'ha de tenir molt present quan es pensa que aquests missatges són elaborats mitjançant codis i signes.

En línies molt generals se sol considerar la societat clàssica, tant la grega com la romana, com unes societats molt culturitzades, on l'índex d'alfabetització era elevat. Per contra, les societats bàrbares, igual que la societat alt medieval, són considerades unes societats amb un baix nivell d'alfabetit-

zació. A l'hora de pensar en la funció de les escriptures exposades hem de reflexionar si el fet de no saber llegir i escriure pot comportar un problema en el moment de complir la seva finalitat. Un dels elements característics d'aquestes escriptures és el fet que són públiques, la qual cosa possibilita que estiguin a l'abast d'un nombre elevat de gent⁴. Així, els qui saben llegir ho fan en veu alta, i en conseqüència el missatge pot arribar a totes aquelles persones que tenen interès per sentir i entendre allò escrit. El mateix passaria a l'hora de gravar el text que es vol transmetre. D'aquesta manera, hi ha autors que parlen d'alfabetitzats, semialfabetes i analfabetes⁵.

En definitiva, podem considerar la inscripció, a més d'un instrument alfabetitzador, una eina de control amb una finalitat de propaganda politicoreligiosa molt clara. És en aquesta manera d'entendre el significat de l'escriptura exposada, quan podem dir que les funcions de les inscripcions a una part de l'època medieval poden anar més enllà del que s'havia pensat en contraposició amb el llibre⁶. Si bé en aquesta època el llibre va tenir una importància rellevant, és sobretot un objecte d'ostentació i de luxe. Per això, és important subratllar la idea que la inscripció va significar una forma d'expressió cultural.

A grans trets podríem dir que la inscripció és un objecte escrit i com a tal un mitjà de comunicació. La inscripció és portadora de text i en conseqüència la seva funció és transmetre un missatge. Això comporta, com en tot sistema de comunicació, que hi hagi un autor i un destinatari. Entenent com a autor la persona que emet el missatge i el receptor o destinatari concret, individual o col·lectiu, com la persona que rep el missatge. En aquest sentit hem de parlar de professional del mitjà de comunicació, ja que dóna forma i materialitza el missatge.

Sens dubte la inscripció té una forta implicació i projecció social, en el sentit que té un contacte directe amb tota classe de públic a partir del missatge publicitari. Hem d'entendre com a públic tant persones alfabetes, ja que

⁴ DONATI, A.; SUSINI, G. C. "La scrittura esposta: I modi della scrittura romana" dins *Sulle Tracce della scrittura. Oggetti, testi, superfici dai Musei dell'Emilia-Romagna*. Grafis Edizioni, Carpi, 1986, pàgs. 65-78.

⁵ CAVALLO, G. (1991). *Los graffiti antiguos: entre prácticas de escritura y prácticas de lectura*, "Graffiti Latini. Scrivere sui muri a Roma antica", Milà.

⁶ Segons els estudis del professor V. García Lobo "las inscripciones medievales desempeñaron además otras funciones tales como sustitución del documento, expresión cultural, y sucedáneo del libro" a V. García Lobo (1991). *Los medios de comunicación social en la Edad Media. La comunicación publicitaria*. Universitat de León, León, pàg. 43.

tenen l’habilitat de saber llegir i escriure, com persones analfabets, pel fet que mitjançant un intermediari poden escoltar i memoritzar el text. En aquest sentit haurem de parlar de l’escriptura epigràfica com una escriptura de marcat caràcter social, i encara que totes les escriptures tinguin aquesta característica, crec que és necessari remarcar-la.

ALGUNES INSCRIPCIONS RETROBADES DE LA CIUTAT DE GIRONA

Amb la presentació d’alguns exemples que ens podem trobar per la ciutat de Girona, el que s’intenta és demostrar que l’anàlisi de l’escriptura i de la societat que la produeix no és un fenomen exclusiu d’un determinat període històric, sinó que és vàlid per a qualsevol societat en qualsevol temps, sempre que utilitzi l’escriptura com a mitjà de transmissió, de comunicació⁷.

Un dels tipus d’escriptura exposada més freqüent i que ens trobem amb més facilitat és la funerària en forma d’epitafis. Aquestes representacions escrites les podem trobar a l’interior dels temples: al claustre de la Catedral de Santa Maria de Girona, en l’interior de la seu catedralícia, a l’interior de l’església de Sant Feliu, i així podríem anar recorrent les diferents esglésies de qualsevol ciutat. Però també les podem trobar tant a l’interior de les esglésies com fora, en indrets inversemblants. És a dir, aquest tipus d’escriptura avui dia també la troben en un passeig qualsevol, o en un racó de carrer. La seva funció ha canviat considerablement, ja que passa de tenir una funció de culte al mort a ser una peça més de l’entorn urbà, és a dir, passa a ser una llosa, una llamborda d’una plaça pública, d’un carrer, etc. Així doncs, amb el temps la funcionalitat d’aquesta escriptura exposada i el seu marc d’exposició ha variat considerablement. Tot seguit passem a presentar alguns exemples:

(fig. 1.)

[Deo] O(ptimo) M(aximo) | [Hi] iacent Pavus d(e) Rochus | [—]bareda
ac r(everendus) Franciscus | [—]acr(i)ta scr(i)ba qui post ma- | trimoni(m)
p(res)b(iter) factus obiit de ⁵ 31 (setem)bris · 1731 · Mandans⁸ heredi⁹ suo | qot-

⁷ Per la transcripció dels textos epigràfics presentats s’han seguit les normes publicades a: PANCIERA, S. (1987). *Ricerche di storia, Epigrafia e Antichità*, “Mestiere di Epigrafista”, Edizione Quasar, Roma, pàgs. 209-219, i les publicades pel C.I.L.

⁸ Les lletres m- i -a- apareixen formant un nexa.

⁹ Les lletres h- i -e- apareixen formant un nexa.

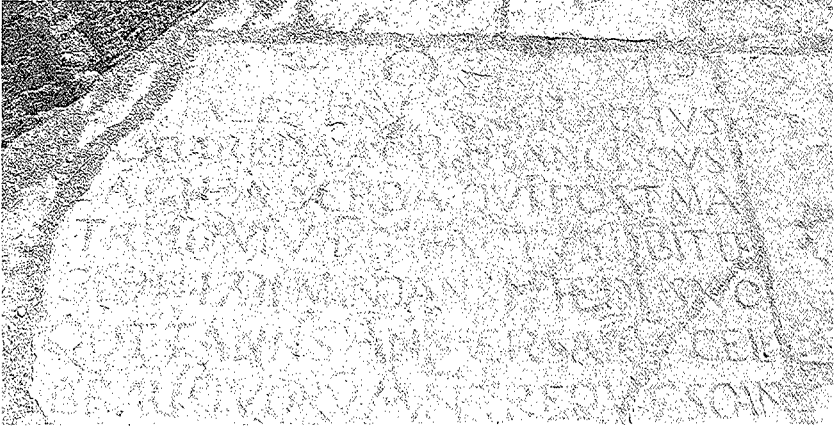


Fig. 1. Jardins del Dr. Figueres. Font: Brígida Nonó Rius

tann(i)s¹⁰ anniversa(i)u(m) cele- | brari¹¹ quoru(m). Ame(n)¹² requiescan(t)¹³.

(fig. 2.)

In pace | ~ Anen¹⁴ ~ | ~ 1749 ~



Fig. 2. Jardins del Dr. Figueres. Font: Brígida Nonó Rius

¹⁰ Quotannis per qottannis.

¹¹ Les lletres -r- i -a- apareixen formant un nexa.

¹² Les lletres -m- i -e- apareixen formant un nexa.

¹³ Es tracta d'una inscripció amb un gran nombre de nexes, així trobem els grups: -nt d'ia-cent, ma-de mandans, me- i -re- de heredi, -ve- d'anniversarium, -ar- de celebrari i -me- d'amen.

¹⁴ Amen per Anen.

(fig. 3.)

D(eo) O(ptimo) [Maximo] | Sepultura de Joseph | Pinyero y dels seus | any 1783.



Fig. 3. Jardins del Dr. Figueres. Font: Brígida Nonó Rius

(fig. 4.)

D(eo) [Optimo Maximo] | [S]epultur[a —] | Viñas y l[—] | mestre¹⁵
flaq[uer] | ciutat de B[—] |⁵ als 31 de m[—]¹⁶.



Fig. 4. Jardins del Dr. Figueres. Font: Brígida Nonó Rius

¹⁵ Hi troben el nexa -tr- a mestre.

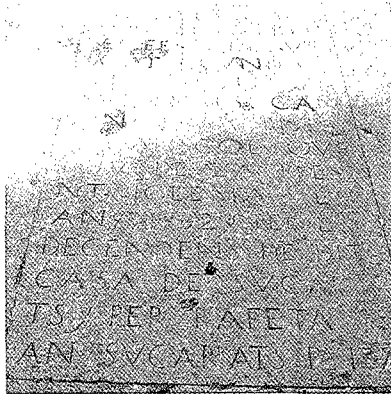
¹⁶ Existeix una doble possibilitat, o bé fa referència al mes de març o bé al de maig.

(fig. 5.)

D(eo) O(ptimo) M(aximo) | Sepultura de Iacinto¹⁷ | Gafar[o] [e]scriva
de la | cort[—] [a—ero]nta y | dels seus dia . 10 de. io(ctu)bre |⁵ del any¹⁸ 1742.



Fig. 5. Jardins del Dr. Figueres. Font: Brígida Nonó Rius



(fig. 6.)

¹⁹Sepultura per los | obtentors
del | benefici de Suc- | arrats funda[t] |
per Guillem de |⁵ Sucarrats can- | onge
sacrista | y capiscol²⁰ que | fou de la
prese- | nt iclesia lo |¹⁰ any 1332 y per
los | descendens de dita[a] | casa de
Sucarr[a]- | ts y per rrafeta Jo- | an
Sucarrats p^a 1[-]74

Fig. 6. Davant entrada església de Sant
Feliu. Font: Brígida Nonó Rius

¹⁷ Les lletres -n- i -v- apareixen formant un nexa.

¹⁸ La -n- apareix en negatiu.

¹⁹ La inscripció es troba encapçalada per l'escut heràldic de la família; els escuts heràldics als quals ens referim al llarg d'aquesta comunicació els podran veure amb detall en un altre treball.

²⁰ Possiblement el lapidari va confondre la -p- per la -b- de cabiscol.

(fig.7.)

[Christus] ces pie sub d[——]bat servuus | De(i) eccle(s)ae gerundensis ep(ciscopu)s VIX | in epa(n)tu annis XV obiit XV k(a)l(enda)- | s ep(n)t(as) a(n)ni D(omi)ni DCCCCVI in di(e) CVII

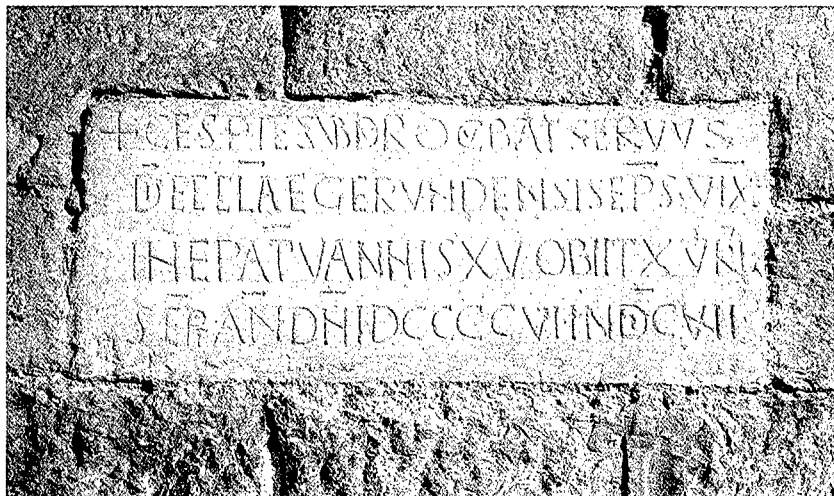


Fig. 7. Anterior església de Sant Feliu. Sota els sarcòfags paleocristians. Font: Brígida Nonó.

Un altre tipus d’escriptura exposada molt present a les ciutats dels nostres temps i com a tal la ciutat de Girona, són els testimonis gràfics que apareixen en els marcs de les portes i de les finestres d’antigues cases senyoriales, ja siguin laiques com eclesiàstiques. Aquestes ens recorden el cognom de la família que havia residit en aquell habitatge, l’any de la seva construcció, rehabilitació, o qualsevol data o fet que fos de rellevant importància per a la gent que habitava l’indret:

(fig.8.)

(Signe) 17 (dibuix)²¹ 12 (signe)²²

²¹ El dibuix consisteix en un cor travessat per dues fletxes i al damunt del qual hi ha el símbol de la creu.

²² Els dos signes amb forma de flor que apareixen en el text són senyals epigràfiques que designen on s’inicia i on finalitza el text.

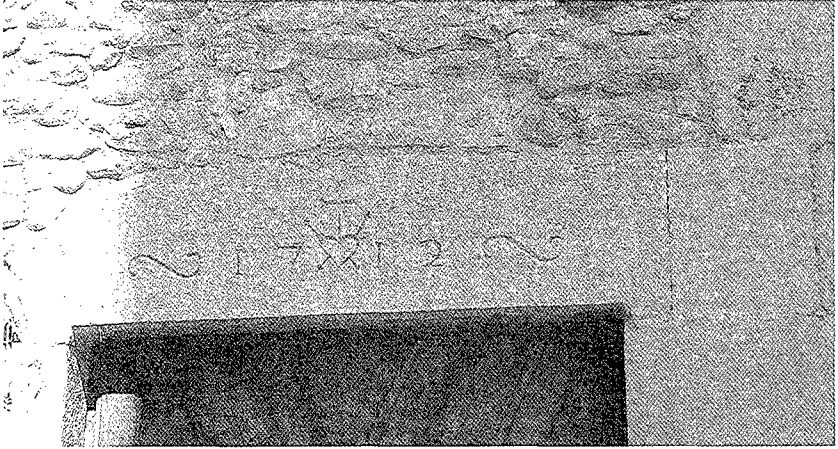


Fig. 8. Porta del carrer Ferran el Catòlic. Font: Brígida Nonó Rius

(fig.9.)
Minyons



Fig. 9. Porta del carrer Ferran el Catòlic. Font: Brígida Nonó Rius

(fig. 10.)

Don Anton²³ d²⁴(e) Bastero | et Lledo barchinon(ensis) | V(ir) I(llustri-
simi) D(ei) sacrista²⁵ maior et | canonicus²⁶ sedis gerund(ensis) | anno 1805

²³ Espai ocupat per l'escut d'armes; al respecte, vid. nota núm. 19.

²⁴ Vid. nota núm. 23

²⁵ Vid. nota núm. 23

²⁶ Vid. nota núm. 23

"AQUÍ ES REDACTEN I S'ESFULPEIXEN INSCRIPCIONS". APROXIMACIÓ AL *CORPUS* EPIGRÀFIC...

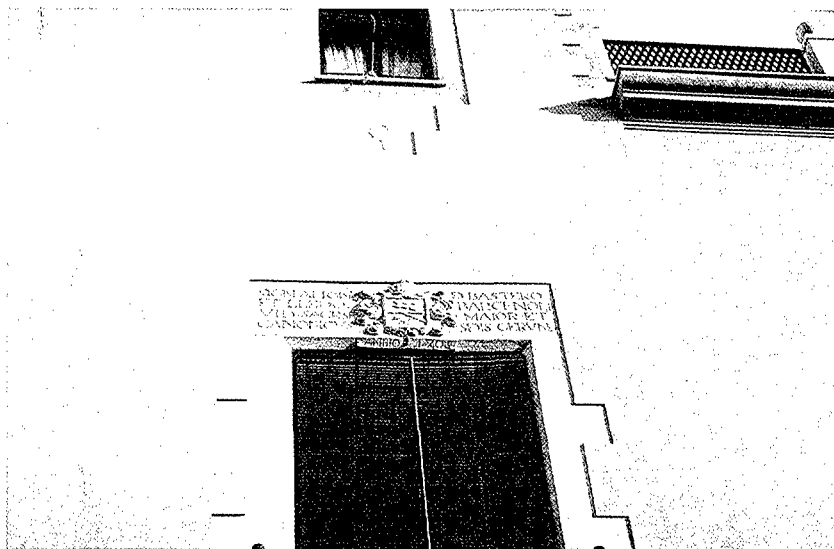


Fig. 10. Edifici situat a la plaça dels Lledoners. Font: Brígida Nonó Rius

(fig. 11.)

(signe) Don Bernardus (signe) | (signe) de Cardona (signe)²⁷ | 1650

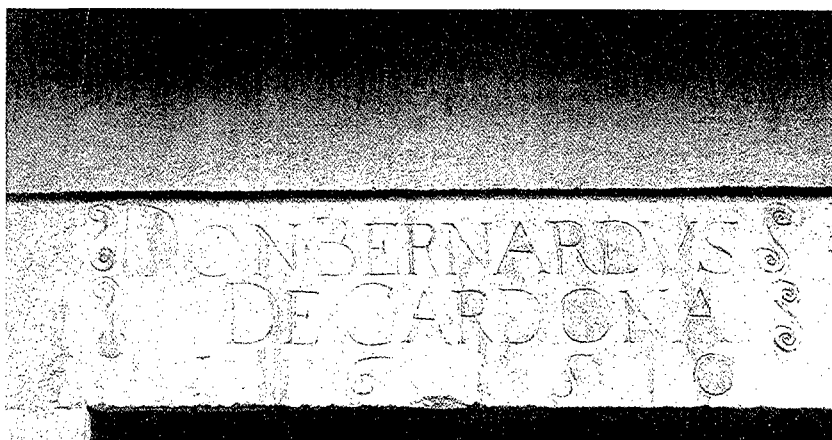


Fig. 11. La Pabordia, a la plaça dels Lledoners. Font: Brígida Nonó Rius

²⁷ Vid. nota núm. 22

(fig. 12.)

(Escut d'armes) | Omnia pretereunt | preter amare Deum

L'últim grup d'inscripcions que presentem en aquestes pàgines serien les commemoratives –hem de tenir en compte que la classificació de les escriptures epigràfiques exposades és molt flexible i variada i, normalment, s'adapta a les necessitats de la persona que les estudia–. Amb tot, hem de matisar que la tipologia d'escriptura exposada que es pot localitzar a la ciutat de Girona és molt més àmplia:



Fig. 12. Palau del Bisbat, a la plaça dels Apòstols. Font: Brígida Nonó Rius

(fig. 13.)

Imagen y fuente res-| tauradas a expensas del | ex(celentisi)m(o) s(eñor)
gobernador civil | D(on) Luis Mazo Mendo | año MCMXLVII.

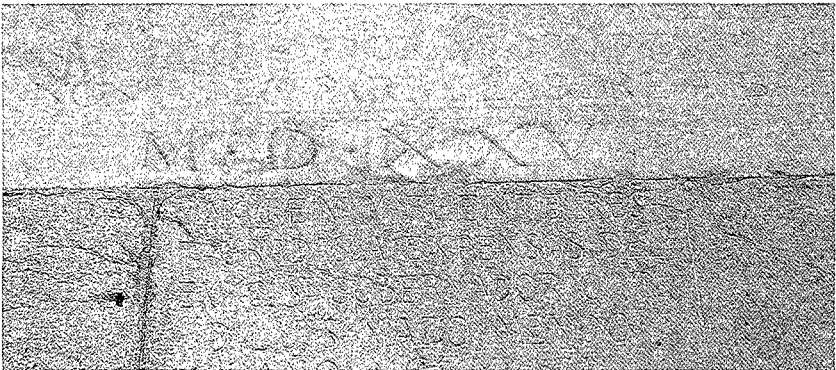


Fig. 13. Situada a la font de la Pujada de la Catedral. Font: Brígida Nonó Rius

“AQUÍ ES REDACTEN I S’ESCULPEIXEN INSCRIPCIONS”. APROXIMACIÓ AL *CORPUS* EPIGRÀFIC...

(fig. 14.)

Ex colegiata de²⁸ San Félix | parte baja. Románica - bó- | veda central
gòtica - sar- | còfagos romanos - capilla | de San Narciso neoclásica.
Comisión Provincial de Monumentos²⁹.



Fig. 14. Façana de l'entrada Catedral de l'església de Sant Feliu. Font: Brígida Nonó Rius

(fig. 15.)³⁰

R(e)v(eren)do P(adre) Francisco Butiña S.J. | f(unda)dor [ita] de
R(everandas) Hijas de San José | 16-IV-1834 - 18-XII-1899



Fig. 15. Inscripció situada a la part alta de la plaça dels Lledoners. Font: Brígida Nonó Rius

²⁸ En el text apareix sobreposat a San; podríem dir que és un recurs emprat de vegades per tal d'aprofitar al màxim l'espai del camp epigràfic.

²⁹ Aquesta inscripció va ser encarregada per la Comisión Provincial de Monumentos al segle XX. Tal i com es contempla en les normes de transcripció de textos epigràfics, s'ha adaptat el text al sistema de puntuació actual.

³⁰ Es tracta d'una inscripció amb escriptura pintada amb vermell. S'ha de dir que avui dia, malgrat la placa commemorativa sigui del mateix segle XX, es conserva amb un *graffiti* totalment actual sobreposat i pintat amb esprai negre.

SELECCIÓ BIBLIOGRAFIA

- A.A.V.V. (1981). *Epigrafia e paleografia inchiesta sui rapporti fra due discipline*, "Scrittura e Civiltà", V, pàgs. 265-312.
- AUGENTI, A., MUNZI, M. (1997) *Scrivere la città. Le epigrafi tardoantiche e medievale di Volterra (Secoli IV-XIV)*, "Recherche di Archeologia Altomedievali e Medievale", 22, 95 pàgs.
- BANTI, O. (1995). *Epigrafia medioevale e paleografia specificità dell'analisi epigrafica*, "Scrittura e Civiltà", pàgs. 31-51.
- BOSCÀ CODINA, J.V. (1993). "Captar lo que una sociedad entera escribe o lee". *Un proyecto interdisciplinar*, "Taller d'Història", 2, Castelló, pàgs. 101-104.
- CALDERINI, A (1974). *Epigrafia*, C. Mango ed., Società Editrice, Torí.
- CASTILLO GÓMEZ, A. (1997). *Escrituras y escribientes. Prácticas de la cultura escrita en una ciudad del renacimiento*, Gobierno de Canarias, Las Palmas de Gran Canaria, 440 pàgs.
- CAVALLO, G. (1995). *Epigrafia medievale, greca e latina. Ideologia e funzione*, "Atti del seminario di Erice, 12-18 settembre 1991", Spoleto, 330 pàgs.
- CHIFFOLEAU, J. *Ritti e rituali nelle società medievali*, Centro italiano de Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto.
- DURLIAT, J. (1995). *Épigraphie et société. Problèmes de méthode*, "Epigrafia medieval greca e latina. Ideologia e funzione. Atti del seminario di Erice", Spoleto, pàgs. 169-196.
- FAVREAU, R. (1985). *Les Inscriptions médiévales*, "Typologie des sources du Moyen Age occidental", 35, Turnhout, 130 pàgs.
- FAVREAU, R. (1986-1995). *Corpus de la France Médiévale*, CNRS, Paris, XIX vols.
- FAVREAU, R. (1990). *Les inscriptions médiévales-reflet d'une culture et d'une foi*, "Epigraphik", Viena, pàgs. 57-89.
- FAVREAU, R. (1995). *Études d'épigraphie médiévale. Recueil d'articles de Robert Favreau rassemblés à l'occasion de son départ à la retraite*, Pulim, Llemotges, 2 vols.
- GARCÍA LOBO, V. (1991). *Los medios de comunicación social en la Edad Media. La comunicación publicitaria*, Universidad de León, Lleó, pàgs. 11-17.
- GARCÍA LOBO, V., MARTÍN LÓPEZ, E. (1995). *De epigrafía medieval. Introducción y album*, Universidad de León, Lleó, 173 pàgs.

- GIL GARCÍA, E. (1995). *Reflexiones acerca de escrituras expuestas en espacios públicos y privados*, "Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita", 2, Madrid, pàgs. 171-190.
- GIL GRACÍA, E. (1997). *Algunos apuntes sobre imágenes acompañadas de explicaciones epigráficas*, "Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita", 4, Madrid, pàgs. 97-106.
- GIMENO BLAY, F.M. (1990). *Materiales para el estudio de las escrituras de aparato bajo medievales: La colección epigráfica de Valencia*, "Epigraphik", Viena, pàgs. 195-223.
- GIMENO BLAY, F.M. (1991). *De scripturis in picturis*, "Fragmentos. Revista de Arte", 17-18-19, Madrid, pàgs. 176-183.
- GORDON, A. E. (1983). *Epigraphy*, University of California, Berkeley-Los Angeles, 264 pàgs.
- GORDON, A. E. (1983). *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, University of California, Berkeley-Los Angeles.
- JEAN, G. (1989). *L'écriture mémoire des hommes*, Découvertes Gallimard, Italia, 224 pàgs.
- MALLON, J. (1952). *Les "Inscriptions". Escriture monumentale et escritura commune*, "Paléographie Romaine", Cap. II, Madrid, pàgs. 55-73.
- NAVASCUÉS DE JUAN, J. M^a. (1953). *El concepto de la epigrafía. Consideraciones sobre la necesidad de su ampliación*, Madrid, pàgs. 23-83.
- PETRUCCI, A. (1986). *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Torí.
- PETRUCCI, A. (1992). *"Scriptores in urbibus". Alfabetismo e cultura scritta nell'Italia altomedievale*, "Ricerca", Bolonya, 245 pàgs.
- PETRUCCI, A. (1992). *Le epigrafi*, "Medioevo da leggere: guida allo studio delle testimonianze del Medioevo italiano", Torí, pàgs. 38-47.
- PETRUCCI, A. (1999). *Poder, espacios urbanos, escrituras: propuestas y ejemplos*, "Alfabetismo, escritura, sociedad", Barcelona, pàgs. 57-69.
- PETRUCCI, A., ROMEO, C. (1992). *"Scriptores in urbibus" Alfabetismo e cultura scritta nell'Italia altomedievale*, "Ricerca", Bolonya, 245 pàgs.
- RUBIO FUENTES, M^a J. (1993). *La historia en piedra. Inscripciones y lápidas de Alcalá de Henares anteriores al siglo XIX*, Universidad de Alcalá, Alcalá de Henares (Memoria de Licenciatura).
- RUBIO FUENTES, M^a J. (1994). *Catálogo epigráfico de Alcalá de Henares*, Fundación Colegio del Rey, Alcalá de Henares, 402 pàgs.

- SARTORI, A. (1990). *Effetti immediati ed effetti indotti della comunicazione epigrafia*, "Boletín de la sociedad castellonense de cultura", LXVI, pàgs. 415-446.
- SARTORI, A. (1994). *Guida alla sezione epigrafica delle raccolte archeologiche di Milano*, Comune di Milano, Milà, 148 pàgs.
- SEBASTIÁN, S. (1991). *La inscripción como clave y aclaración iconográfica*, "Fragmentos. Revista de Arte", 17-18-19, Madrid.
- STEFANO MANZELLA, I. DI (1987). *Mestiere di epigrafista. Guida alla schedatura del materiale epigrafico lapideo*, Edizioni Quasar, Roma.